

Olga Manojlović Pintar

RAT I NEMIR – O VIĐENJIMA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE, DRUGOG SVETSKOG RATA U KOME JE NASTALA I RATOVA U KOJIMA SE RASPALA

Uvod

Svim generacijama građana moderne srpske države zajedničko je ratno iskustvo. Rat je sastavni deo svake lične i porodične istorije. Dva svetska, dva rata sa Turskom, dva sa Bugarskom, ratovi u Sloveniji, Hrvatskoj, BiH, na Kosovu i rat sa NATO vojnim savezom, menjali su živote i oblikovali lične identitete, a njihova tumačenja bila su jedan od osnova svake ideologije i političke prakse tokom poslednja dva veka. U kolektivnoj i pojedinačnoj svesti učesnici ratova dobijali su atribute heroja i izdajnika, mučenika i zločinaca, postajali su stalni korektiv i aktivni kreator sadašnjosti. Ratne predstave i njihovi akteri najčešće su kroz biblijsku simboliku stvarali okvir, unutar koga su snaženi brojni stereotipi i jasno razdvajani „mi“ od „drugih“. Način na koji su zapamćeni je kreirao modele ponašanja i sisteme vrednosti kraljevine Srbije, monarhističke i socijalističke Jugoslavije i današnje Republike Srbije.

Pozicioniranje rata u centar javnog polja ne predstavlja, međutim, fenomen karakterističan samo za Srbiju. Opravdavanjem sopstvene i uloge najbližih osoba u ratnim dešavanjima, pojedinci i grupe su oduvek legitimisali svoje pozicije u okviru porodice, lokalne ili nacionalne zajednice, a države svoje mesto u međunarodnom sistemu. Ono što je u Srbiji specifično jesu anahrona i autistična tumačenja ratnih sećanja, čije su tragične posledice kulminirale u deceniji brisanja granica i ujedinjavanja evropskih država. Umesto kritičkog tumačenja i dekonstrukcije ratnih narativa, u Srbiji su na samom kraju 20. veka ratovi postali realnost čije su posledice i danas snažno prisutne u našim životima. Stoga je iz današnje perspektive izuzetno važno uskladiti nužno redukovanje prenatrpanih sadržaja iz događajne istorije ratova i ratovanja u javnom prostoru (a posebno u školskim programima), sa potrebom daljih analiza uticaja koje su ratovi imali u procesima razvoja, ali i regresije društva.

* * *

(Re)konstruisana slika ratnih događaja u svesti pojedinca uvek je bila uslovljena kolektivnim interpretacijama, odnosno predstavljala proizvod

društvenog konteksta i istorijske svesti zajednice kojoj je pojedinac pripadao.¹ Bilo da se radilo o klasnoj, etničkoj, religijskoj, generacijskoj ili rodnoj pripadnosti, u modernim društvima je u javnom prostoru te posebne i jedinstvene identitete uokviravala ideologija nacionalizma. Kroz simbolizam mučeništva sopstvene nacije u ratu i satanizaciju protivničke, ostvarivalo se društveno jedinstvo i razvijala osećanja empatije. Štaviše i komunistički revolucionarni diskurs, koji je počivao na heroizaciji jedne i defamaciji druge klase, nikada nije negirao snagu nacionalnog identiteta. Nacionalne države su izmišljene ratne tradicije i njihove simbole proglasile za „čuvare“ sećanja. U stvarnosti oni su bili aktivni kreatori kolektivnog pamćenja – moderatori slika prošlosti nastalih unutar (samo)definisanih društvenih grupa i predstava, stvorenih kroz međugeneracijski dijalog unutar porodice.

Na kraju 20. veka došlo je, međutim, do znatnih promena u načinu na koji su društva i države „pamtili“ prošlost. Stabilna, politički i pravno funkcionalna društva otvorila su prostor za (više-manje) skladno preplitanje brojnih privatnih i javnih narativa. Tako su ne samo onemogućene sumnje i nepoverenje u zvanična tumačenja i proklamovane istine, već su kroz usaglašavanje različitih načina na koje su ratovi interpretirani u javnom i privatnom prostoru ublaženi konfliktne odnosi unutar zajednica. Na taj način je omogućeno postizanje društvenog konsenzusa oko aktuelnih političkih problema i dilema. U društvima čije političke elite nisu dovoljno brzo shvatile nužnost menjanja postojećih formi i simbola, decenijama važeće tradicije su izgubile na značaju i urušile se u javnom prostoru.² Pojedinac koji je godinama poklanjao poverenje zvaničnim tumačenjima, gotovo preko noći je počinjao da sumnja u njih. Izbor istine u koju je odlučio da veruje nije bio racionalno, već isključivo emotivno uslovljen.

Odnos prema prošlosti kao osnov političke stabilnosti uvek se izgrađivao kroz različite vidove memorizovanja istorijskih događaja – posebno ratova – kako u privatnom, tako i u javnom prostoru. Uvek je bio utemeljen na širokom poznavanju konsenzualno prihvaćenih (ili pak nametnutih) činjenica i na njihovim racionalnim objašnjenjima, ali istovremeno nikada nije bio lišen emotivne komponente, odnosno provokacije. Preciznije, odnos prema prošlosti uvek je jasno reflektovao emocije iz sadašnjosti i osim na površini, odnosno u javnom polju, u potpunosti je bio lišen ideoloških kanona.

Iznetu tvrdnju možda najbolje dokazuje istraživanje koje je pre nekoliko godina sprovedeno u Nemačkoj. Ono je pokazalo da je više od pola veka od završetka Drugog svetskog rata, obrnuto proporcionalno poznavanje činjenica sa preispitivanjem uloge sopstvene porodice u nacističkom režimu. Kako su se znanja o prošlosti u Nemačkoj povećavala, tumačenje uloge sopstvene porodice je

1 O Kolektivnom sećanju videti: M. Halwachs, *On Collective Memory*, Chicago 1992.

2 E. Hobsbom, T. Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002.

dobijalo zanimljive interpretacije. Saznanja o zločinima, u svesti građana savremene Nemačke, naciste su učinila „drugim“, onima od kojih je postalo nužno distancirati se. Istovremeno su, kroz proces „kumulativne heroizacije“ i pretvaranja u mučenike, direktni prec i abolirani i opravdana njihova uloga u najmračnijoj epizodi nemačke istorije.³ Faktografska saznanja su nužno uticala na individualna sećanja. Sa jedne strane, ona su saobražavana tumačenjima koja su nacizam predstavila kao najveće zlo prema kome je uspostavljena distanca. Kroz puno saznanje činjenica o kompromitovanoj prošlosti ostvareno je njeno moralno vrednovanje. Međutim, neupitno saznanje užasa Drugog svetskog rata koje je vodilo bezpogovornom prihvatanju činjenica, uslovalo je retuširanje uloge najbližih predaka u toj istoriji. Objektivna znanja su reinterpretirana kroz međugeneracijski dijalog unutar porodice.⁴

Štaviše, ideološke razlike ispoljene u tumačenju istorije nacizma u Istočnoj i Zapadnoj Nemačkoj, gotovo su se potpuno izgubile kroz tumačenja uloge direktnih predaka u ratu. „Bez obzira koje su enciklopedije, ili istorijske knjige nađene na porodičnim policama sa knjigama, u porodičnom diskursu je bilo mnogo sličnosti.“⁵ Dedama i očevima su pripisana uverenja današnjih generacija, čak i kada ih oni deklarativno nisu priznavali.

Navedenim istraživanjem je problematizovan odnos znanja o prošlosti i načina njegove asimilacije od strane pojedinca, odnosno emotivnog prihvatanja naučenog.⁶ „Ko god da je kriv za Holokaust, ko god da je počinio zločine u logorima istrebljenja, u sistemu prinudnog rada – jedna stvar je jasna svim nemačkim građanima: Moj deda nije bio Nacista.“⁷ Zaključeno je da unuci koriste znanje o istoriji za drugačije ciljeve nego što su njihovi učitelji očekivali. Veze odanosti prema bliskim osobama usloville su naknadnu rekonstrukciju, opravdanje, pa čak i negiranje zločina. Proces suočavanja sa zločinima i onim što je u istoriji neprijatno i sramno, u najširoj populaciji je ostao na nivou opštih osuda, lišen istinskog saznanja kolektivne i individualne odgovornosti.

3 H. Welzer, *Grandpa Wasn't a Nazi: The Holocaust in German Family Remembrance*, dostupno na internet stranici: http://www.ajc.org/atf/cf/%7B42D75369-D582-4380-8395-D25925B85EAF%7D/Grandpa_wasnt_nazi.pdf.

4 „Herojske priče čine oko 15% svih priča u intervjuima i porodičnim diskusijama. Priče o žrtvovanju predaka čine oko 50%, dakle dve trećine svih priča su o članovima porodice iz generacije svedoka koji su bili ili žrtve nacističke prošlosti, i/ili heroji svakodnevnog otpora.“ *Ibid.* s. 17.

5 *Ibid.*, s. 26.

6 ... paradoksalan rezultat uspešnog obrazovanja o nacističkoj prošlosti se svodi na sledeće: što je sveobuhvatnije znanje o ratnim zločinima, progonima i istrebljenjima, jača je i potreba da se razvijaju priče kojima će se pomiriti zločini „Nacista“, ili „Nemaca“ sa moralnim integritetom roditelja, baba i deda. *Ibid.*, s. 16.

7 *Ibid.*, s. 36.

Istraživanje Haralda Velcera je pokazalo da način na koji se interpretiraju poznate činjenice pruža osnov za društvene tenzije i političke manipulacije mnogo više nego potpuno neznanje. Kako ćemo razumeti ono za šta tvrdimo da je istina o prošlosti i kako ćemo faktografiju kontekstualizovati jeste suština našeg odnosa prema sadašnjosti u kojoj živimo. Međutim, iako znanje istorijskih činjenica ne predstavlja rešenje društvenih problema, ono je svakako prvi korak ka njihovom razumevanju.

Na koji način građani Srbije vide vreme i događaje u kojima su i sami učestvovali, ili bili svedoci? Na koji način danas vrednuju poslednje jugoslovensko iskustvo, Drugi svetski rat u kome je socijalistička Jugoslavija nastala i ratove u kojima se raspala devedesetih godina prošlog veka? Odgovori na postavljena pitanja najjasniji su odraz savremenog društva u Srbiji, koje se konstituiše upravo kroz sećanja na najbližu prošlost. Bilo da se radi o učesnicima ili posmatračima, aktivnim, ili pasivnim oponentima istorijskih događaja, građani Srbije svoje pozicije u savremenom trenutku grade kroz procese distanciranja ili suočavanja sa svim što se dogodilo u nedavnoj prošlosti i kroz (ne)prihvatanje sopstvene odgovornosti. Zato je današnja nejasna i često oprečna tumačenja raspada Jugoslavije koja predstavljaju kulminaciju kontinuirane, decenijama prisutne kakofonije istorijskih slika, nemoguće shvatiti samo kao refleksiju, već mnogo više kao uzročnike savremene političke konfuzije u Srbiji.

Ratovi

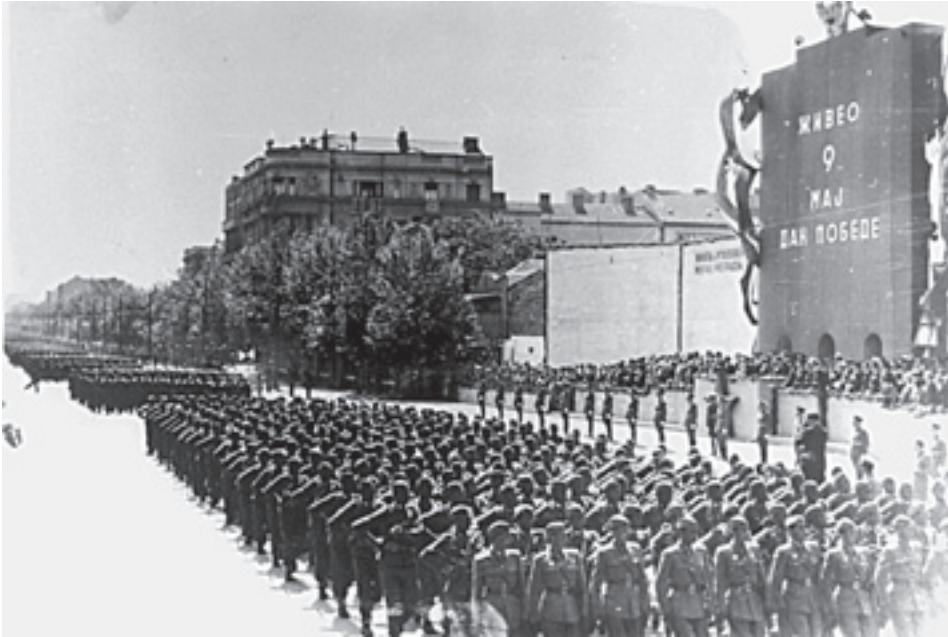
Decenijama potisnuta na marginu, negativna tumačenja socijalističke ideologije i ideja jugoslovenstva, od početka osamdesetih godina prošlog veka gotovo su preplavila javni prostor u Srbiji, usmeravajući proces dekonstrukcije postojećih sistema vrednosti. Novostvoreni simboli koji je trebalo da na sasvim drugačijim osnovama zasnuju osećaj bliskosti među građanima, označili su socijalizam i jugoslovenstvo (ma kako različite forme imali tokom sedamdesetogodišnjeg postojanja jugoslovenske države), kao negativne „druge“ u suprotnosti prema kojima su nastajali novi identiteti. Pejzaž sećanja koji je decenijama bio omeđen naučnim interpretacijama, umetničkim artefaktima i simbolima, spomenicima i spomen parkovima postepeno je odbacivan i, činilo se jedno vreme, čak potpuno izbrisan. Konsekventno su i predstave Drugog svetskog rata kao događaja u kome je obnovljena jugoslovenska država i sprovedena socijalistička revolucija, u javnom prostoru pretrpele najveće promene. Promenjene su uloge učesnika rata, a time i način tumačenja fašizma i antifašizma. Opravdanja do tada neupitnih zločina i zločinaca, objašnjenja i razumevanja kolaboracije i osude pobednika pratila su, ali u znatnoj meri i uslovljavala proces raspadanja države.

Danas, posle tri decenije, različita tumačenja Drugog svetskog rata su i dalje snažno suprotstavljena u javnom prostoru. Ona nastavljaju da zamagljuju predstave i pobuđuju sumnje u sve ranije predstavljene istine koje se tiču prošlosti, ali i sadašnjosti u kojoj živimo. Stoga već samo analiza viđenja Drugog svetskog rata jasno svedoči da je jedini odgovor društva u Srbiji na postojanje problema – njegovo potiskivanje, a nikako rešavanje. Iako, naime, trećina građana Drugi svetski rat i dalje prepoznaje kao najznačajniji istorijski događaj na globalnom nivou, identifikujući ga sa simbolom atomske pećurke i posredno sa početkom novog atomskog doba, u istoriji Srbije njegov značaj izdvaja znatno manji broj građana (8%).⁸ Već decenijama stvarana konfuzna slika svega što se za vreme Drugog svetskog rata dešavalo na prostorima Srbije i Jugoslavije je tome ključno doprinela. Stoga ne čudi što za polovinu onih koji su ga prepoznali kao najvažniji događaj u istoriji Srbije, Drugi svetski rat predstavlja najpozitivniji, dok ga polovina percipira kao najnegativniji istorijski događaj. Činjenica da je više onih koji smatraju da su Kosovski boj, Prvi srpski ustanak i oslobođenje od Turaka značajniji događaji iz prošlosti, svedoči koliko su istaknute epizode nacionalne istorije danas vezane za gubitak, ili sticanje državnosti Srbije i koliko su, tokom poslednje dve decenije, izbrisane gotovo sve veze sa jugoslovenskim državnim tradicijama.

I pored toga što je pozicioniran kao globalno najznačajniji istorijski događaj, Drugi svetski rat gotovo polovina građana Srbije (41%) i dalje posmatra iz lokalne perspektive i vezuje isključivo za period u kome se odvijao na teritoriji Jugoslavije, odnosno za godine 1941–1945. Samo nešto manje građana (38%) tačno određuje vreme njegovog trajanja. Činjenica da je u svesti polovine Srbije tumačenje istorije konstantno lišeno evropskog i svetskog konteksta, uslovljava nepostojanje šire slike pri vrednovanju sadašnjosti i svodi se na zaključke donete samo iz sopstvene perspektive i iskustva. Ona jasno svedoči i o karakteru obrazovnog sistema, koji je naglašavao omeđenost Drugog svetskog rata nacionalnim (jugoslovenskim) kontekstom.

Zato i ne čudi što, iako zburnjeni oko godine početka rata, građani veoma dobro znaju da je 1945. bila godina njegovog završetka (preko 90%). Pri tome čak 60% jasno ističe 9. maj kao Dan pobeđe, odnosno kao datum koji obeležava pobeđu nad fašizmom i kraj Drugog svetskog rata. Samo 4% potpuno greši u definisanju tog praznika, ali je intrigantno da čak 36% jasno tvrdi da ne zna šta on obeležava. Decenijama zvaničan državni praznik (istina jedan od radnih dana na kalendaru proslava), nestao je iz sećanja više od trećine građana Srbije.

8 Čak 92% učesnika u ispitivanju je znalo odgovor na pitanje gde je bačena prva atomska bomba.

Proslava Dana pobeđe 9. maja 1947. u Beogradu

Fotografija iz arhiva Muzeja istorije Jugoslavije, Beograd.

Posebno je interesantno što manje od 1% građana prepoznaje 9. maj i kao Dan Evrope. U situaciji kada je odnos Srbije i Evrope u najmanju ruku moguće definisati kao dubiozan, njegova simbolika još uvek nije prihvaćena. Jedan od ključnih simbola Evropske zajednice i njen zvanični praznik, u Srbiji je još uvek gotovo potpuno nepoznat, kao što je i sam koncept evropskog jedinstva (iako objekat stalnih manipulacija političkih elita) prilično dalek građanima Srbije.⁹

To se naročito ogleda u načinu na koji građani Srbije pamte 27. mart. Trećina Srbije je eksplicitna u stavu da ne zna šta se dogodilo toga dana. Brojne diskusije koje su problematizovale otpor Jugoslovena priključivanju Trećem rajhu, potisnule su značaj tog datuma iz kolektivnog pamćenja. Očekivano, najmanje znanje o demonstracijama protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu su ispoljili najmlađi građani Srbije, ali je istovremeno izbrisano sećanje i onih koji su kroz školski sistem i lično iskustvo nužno bili upoznati sa značajem 27. marta. Decenijama glorifikovana voljna odluka građana Srbije da se suprotstave fašizmu, bila je osnov herojskog narativa socijalističke Jugoslavije. Činjenica da

⁹ Interesantno je da je procenat onih koji su odgovorili da je 9. maj Dan pobeđe nad fašizmom najveći u populaciji politički neopredeljenih građana.

je i Gavrilo Princip kao izazivač Prvog svetskog rata identifikovan u kolektivnoj svesti sa Milošem Obilićem, logično je i učesnike demonstracija 27. marta koji su izazvali Hitlerov bes i isprovocirali početak Drugog svetskog rata u Jugoslaviji interpretirala kroz prizmu heroja. Međutim, nemogućnost postizanja konsenzusa o pitanju kolaboracije i otpora fašizmu, kao i negativno određivanje prema vremenu socijalizma, usloveli su brisanje sećanja koja su decenijama bila važan element identiteta građana Jugoslavije. Štaviše, navedeni datum je u nacionalističkom diskursu predstavljen kao početak građanskog rata u Srbiji. Suprotstaviti se pristupanju Trojnom paktu, značilo je 1941. godine izraziti angažovan stav koji je nacizam prepoznao kao najveće zlo u istoriji čovečanstva. Stoga savremeno marginalizovanje tog datuma, svedoči o distanciranju od antifašizma na kome je izgrađena savremena Evropa, kojoj bar deklarativno teži da se pridruži i Srbija.¹⁰

Sa raspadom Jugoslavije, „herojsko“ je preimenovano u „izdajničko“. Uloge su promenjene tako da su komunisti postali novi tumači uloge Vuka Brankovića, što jasno svedoči koliko je zamena teza u osnovi pojednostavljenog gledanja u prošlost koje zapravo teži redefinisanju sadašnjosti. Gavrilo Princip je i danas u svesti većinske Srbije deo nacionalnog herojskog narativa, koji podstiče buntovništvo. Atentat na Franca Ferdinanda je poput ubistva Murata, kao viteški čin shvatila polovina građana.¹¹ Slika 27. marta je, međutim, mnogo složenija. Preimenovanje i prevrednovanje uloge istorijskih aktera izvedeno je u procesu izgradnje novog političkog kursa, ali ono nikako nije označilo negaciju epskog narativa, već samo zamenu uloga heroja ulogama izdajnika. Pronalaženjem prikrivenog negativca u drami, pozicija žrtve postala je još jasnija. Tako je i izbor novog izdajnika omogućio nastavak predstavljanja sopstvene nacije kao mučeničke.

Iz navedenih primera jasno je da se datumi lako zaboravljaju i lako izazivaju konfuziju, ali ipak deluje frapantno podatak da samo 21% građana navodi tačan datum oslobođenja Beograda, dok 18% decidirano tvrdi da ne zna koji je to dan. Ni činjenica da je poslednjih godina 20. oktobar vraćen u politički diskurs nije našla svoje mesto u kolektivnom pamćenju. Štaviše, navedeni procenti jasno svedoče koliko je nedavno revitalizovanje 20. oktobra kao Dana oslobođenja, zapravo predstavljalo kakofoniju različitih ideoloških simbola namenjenih u dnevno-političke svrhe, a ne konzistentno i jasno isticanje antifašističkog narativa. Samo 27% visoko obrazovanih građana Srbije tačno zna kada je oslo-

10 Slogan „Bolje rat nego pakt“ koji je kao lapidarna izreka ostao u sećanju, navelo je kao odgovor 3% građana. Odjeci davno naučenog gradiva su preformulisani kroz najnovija sećanja i dobili su nove oblike, pa su neki od ispitanika demonstracije od 27. marta 1941. godine povezali sa NATO.

11 Indikativno je da je na početku 21. veka ipak 38% građana izrazilo potpuno suprotno mišljenje.

bođen Beograd u Drugom svetskom ratu. Većina onih koji su bili savremenici čestih proslava i pisci brojnih školskih radova posvećenih oslobođenju Beograda (oni preko 45 i 60 godina) taj dan je gotovo potpuno izbrisala iz sećanja, i samo petina građana navedene starosne dobi zna tačan odgovor. Štaviše, jedva trećina Beograđana (27%) zna kada je oslobođen grad u kome žive.

Od početka devedesetih godina 20. veka, simboli socijalizma su postepeno, ali kontinuirano potiskivani iz javnog prostora, a sa njima su nestali i simboli antifašizma. Menjao se kalendar proslava, imena ulica, škola, državnih institucija. Pojmovi i simboli koji su umesto njih inaugurisani, najčešće su bili lišeni emotivnog i političkog sadržaja i nisu uspeli da povežu zajednicu na novim osnovama. Simboli prethodnih vremena koji su postavljeni u javnom prostoru ostali su nekomunikativni, jer nikada zapravo nisu ni promovisani. Ipak, uspeli su da izbrišu faktografiju i simbole koje su zamenili. Emocije, međutim, nisu. Datum oslobođenja Beograda je zaboravljen, ali su partizani i Crvena Armija ostali zapamćeni kao oslobodioci, čak i pošto su stavljani u neke nove potpuno izmenjene kontekste.

Jedinice NOVJ ulaze u oslobođeni Beograd, oktobra 1944.

Fotografija iz arhiva Muzeja istorije Jugoslavije, Beograd.

U oslobođenom Beogradu, Terazije, oktobra 1944.
Fotografija iz arhiva Muzeja istorije Jugoslavije, Beograd.

Iz navedenih primera, jasno je da proces zaboravljanja karakteriše brisanje činjenica, dok konture događaja i njihove vrednosne analize ostaju u svesti pojedinca. Prošlost zapamćena kroz porodične priče, slike u medijima, literaturi, kompjuterske igrice, ostaje konstitutivni deo ličnosti i društva mnogo duže nego faktografija naučena tokom školovanja. Emotivni odnos prema prošlosti izgrađivan kroz okruženje i svakodnevicu postaje ključan u procesu pamćenja, mnogo više nego racionalno izdvojene i memorisane činjenice. Uverenje građana da su najveća znanja o istoriji stekli u školi, zapravo je proizvod pogrešne interpretacije činjenice da je kroz školovanje apsorbovana najveća količina faktografskih podataka iz istorije.

Najjasniji primer je svakako promena odnosa prema kolaboraciji u Drugom svetskom ratu, koja je započela upravo u vreme kada se činilo da je istorija Drugog svetskog rata na prostorima Jugoslavije rekonstruisana u potpunosti. Upoznavanje šire javnosti sa manje poznatim ili potisnutim ratnim epizodama kroz politizovane debate i sukobljavanja, proizvelo je sumnju u gotovo sve zvanično uspostavljene predstave prošlosti. Na taj način je poljuljana vera u ideološke postulate i politički sistem, a neupitna znanja dobijena u školi o četnicima, nedićevcima, ljotićevcima i ostalim saradnicima okupatora i vrednovanje njihove istorijske uloge, doživela su kopernikanski preokret u javnosti. Političke interpretacije naučnih podataka su izmenile tumačenja rata i njegovih učesnika. Posledica toga je činjenica da četnike danas kao antifašiste vidi 40% građana, pri čemu navedenu tvrdnju dele sve društvene grupe, bez obzira na stepen obrazovanja i političko opredeljenje u gotovo identičnim proporcionalnim odnosima. Istina, u nešto većem procentu, visoko obrazovani i građani uzrasta od 30 do 44 godine izražavaju taj stav. Jasno je da i starije generacije koje nisu prošle udžbenički „salto mortale“ u tumačenju Drugog svetskog rata danas tvrde isto. To su generacije koje su pratile politizaciju istorije u godinama raspada jugoslovenske države a pojedinci su bili i direktno uključeni. Očigledno je da njihovi stavovi nisu nastali na znanjima stečenim tokom školovanja, već upravo na njihovom negiranju. U godinama u kojima je talas nacionalizacije antifašističkog pokreta bio najsnažniji uobličeni su novi vrednosni sistemi. Kroz negaciju jugoslovenskog iskustva izvršena je revizija istorijskih predstava, a otklonom od komunizma i socijalizma reinterpretiran je pojam fašizma.

Istovremeno, međutim, gotovo polovina ispitanika (48%) i dalje tvrdi da su četnici i Draža Mihailović bili saradnici okupatora. Podeljeni stav javnosti potvrđuje i odgovor 35% građana koji su, zamoljeni da navedu saradnike okupatora u Srbiji kratko izjavili: „Ne znam“. Uočljivu većinu, pri tome, čine mladi uzrasta 18 do 29 godina. Najviše građana (39%) je odgovorilo da su saradnici okupatora

za vreme Drugog svetskog rata u Srbiji bili četnici, 19% je izdvojilo nedićevce, a pripadnike drugih nacionalnih zajedica (Hrvate 3%, Italijane 2%, Mađare 2% a zatim i Albance, Francuze, Srbe, Ruse, Engleze, Muslimane, Slovence), a samo 9% je navelo ljotićeve.

Interesantno je što danas i pored potpune afirmacije četničkog pokreta u javnosti kao antifašističkog i njegovog pravnog izjednačavanja sa partizanskim pokretom, 66% građana i dalje tvrdi da su četnici vršili zločine nad civilnim stanovništvom (dok je 24% suprotnog mišljenja). Na pitanje, pak, da li su partizani vršili zločine nad civilima posle dolaska na vlast samo 6% odgovara potvrdno, dok većina ispitanika tvrdi da je nasilje vršeno i nad civilima i nad saradnicima okupatora (36%), a samo procenat manje da su partizani nasilje vršili samo nad saradnicima okupatora. I posle brojnih aktivnosti vlade Srbije i pokušaja dokazivanja zločina koji su se odigrali posle oslobodjenja 1944. godine, 14% građana i dalje smatra da partizani nisu vršili nasilje po dolasku na vlast.¹² Štaviše, jasno ih izdvaja kao najzaslužnije za pobedu u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji preko polovine građana Srbije, dok manje od 3% navodi da su to bili četnici.

Intrigantno je da je nešto više od trećine odgovorilo da ne zna odgovor ni na pitanje da li je Milan Nedić, predsednik vlade Nacionalnog spasa u Beogradu za vreme Drugog svetskog rata, bio saradnik okupatora. Istina, 36% je odgovorilo pozitivno, dok su ostali odabrali da različitim formulacijama opravdaju njegovu ulogu u istoriji. Trećina stanovnika Srbije ga je ocenila kao pragmatičnog političara, žrtvu komunističkog terora i „srpsku majku“. Nedićeva uloga je opravdana u javnosti njegovim uklapanjem u epski narativ delimičnom identifikacijom sa knezom Lazarom u kosovskom epu. Pripisano mu je žrtvovanje zarad višeg političkog cilja.¹³ Osnov tog koncepta ogleda se u vrednovanju odnosa komunističkih vlasti prema „srpskom građanstvu“. Stereotipi utemeljeni u književnosti osamdesetih godina koja je afirmisala predstavu devastiranog srpskog društva, posle oktobra 1944. prepoznaju se danas u odnosu dela stanovništva prema celokupnoj istoriji Drugog svetskog rata. Stoga je izdvajanje Sremskog fronta kao najznačajnije bitke u toku rata, karakteristično za građane konzervativnog

12 Beogradani su najmanje uvereni u tvrdnju da partizani nisu vršili zločine u periodu 1944–1945. godine.

13 Proces opravdavanja započeo je u krugovima ekstremne desnice u emigraciji, koja ga je poistovetila sa epskim predstavama ličnosti Marka Kraljevića, Carice Milice, kneza Iva od Semberije i kneza Miloša Obrenovića. Na taj način kolaboracija je predstavljena kao „odano služenje narodu“. Videti: L. M. Kostić, *Armijski đeneral Milan Nedić: njegova uloga i delovanje pretežno prema stranim izvorima*, Novi Sad 2000. Prvo izdanje štampano je u Melburnu 1976. Videti takođe: B. N. Kostich, *Istina o Milanu Nediću*, Milwaukee, Wisc., 1965.

političkog opredeljenja, zapravo dalje konstituisanje narativa koji je izbacivanje Nemaca iz Srbije identifikovao sa stradanjem srpskog građanstva.¹⁴

U kolektivnoj svesti najsnažnije je ostalo zabeleženo upravo stradanje u ratu i stoga je najčešće predstavljalo osnov političkih manipulacija. Zato ne čudi da je na pitanje ko je stradao u Jasenovcu samo 1% građana izjavilo da ne zna. Viskoobrazovani i opredeljeni za liberalne ideale su najviše svesni širine stradanja u logoru i jasno ističu da su žrtve Jasenovca bili i Srbi i Jevreji i Romi i Hrvati. Sa druge strane, najmanje obrazovani u najvećim procentima čvrsto su vezani za ideju mučeničkih nacija i poistovećenje stradanja srpskog i jevrejskog naroda, kao i za tezu da su u Jasenovcu stradali samo Srbi.

Velika većina građana Srbije zna i za postojanje logora na teritoriji Beograda (80%) pri čemu je procenat Beograđana još veći i iznosi 92%. Polovina zna i da je u njima stradalo gotovo celokupno jevrejsko stanovništvo Srbije. Stvarno sećanje na Jevreje „komšije kojih više nema“, a koji su bili prve žrtve tih logora se, međutim, gotovo potpuno izgubilo. Na mestu jevrejske sinagoge je izgrađen Muzej fresaka, a sa ulica nestali su gotovo svi jevrejski toposi, čime je život celokupne jevrejske populacije Srbije izbledeo iz kolektivnog pamćenja. Štaviše, četvrtina građana danas živi u potpunoj zabludi da se većina Jevreja u Srbiji spasila zahvaljujući pomoći Srba, iako je preko 80% Jevreja koji su do 1941. godine živeli na teritoriji Srbije ubijeno tokom Drugog svetskog rata.¹⁵ Zabluda je proizašla iz namerno prećutane istine koja je usloвила neznanje.

„Prazan govor“ i „lažna glupost“

Neposredno iskustvo uvek je pozicioniralo poslednja ratna dešavanja ispred svih prethodnih. Tek završeni ratovi nužno su menjali ideološke i političke postulate društva, isticali nove heroje i potiskivali prethodne. Hiperprodukcija simbola utemeljenih u ratnom narativu određivala je standarde po kojima je svako novo društvo funkcionisalo. Tradicije Balkanskih, Prvog svetskog i Drugog svetskog rata su oblikovale 20. vek na ovim prostorima kroz niz ceremonija, komemoracija i različitih vidova vizuelizacije i materijalizacije sećanja. Kulturna politika i školski programi su se prilagođavali političkim realnostima koje su

14 Na pitanje: „Navedite bitke u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji koje znate“ odgovori su bili sledeći: Neretva 57%, Sutjeska 52%, Kozara 29%, Sremski front 10%, Drvar 9%, Kadinjača 7%, Oslobođanje Beograda 3%. Istovremeno je 2% navelo Kolubarsku bitku, 2% Cersku, 1% bitku na Drini, Solunski front, odnosno bitke iz Prvog svetskog rata, pa čak i Maričku bitku iz 1371. godine. Čak 20% je izjavilo da ne zna da izdvoji nijednu bitku Drugog svetskog rata.

15 Simpatizeri krajnje desnice najviše veruju da se većina Jevreja spasla uz pomoć Srba.

uspostavljene završetkom ratnih sukoba. Legitimacijom razloga za otpočinjanje rata njegove žrtve su opravdane i osmišljavana stvarnost nastala završetkom sukoba. Kroz komemorativne prakse isticala se moralna svrsishodnost žrtve i tako se ublažavao individualni osećaj gubitka najbližih članova porodice.

Nepostojanje koherentne slike ratnih događaja uvek je uslovljavalo političku nestabilnost i predstavljalo uzrok daljih tenzija i sukobljavanja. Upravo je nepoznavanje, ili odbijanje da se sazna i javno iskaže znanje o poslednjim ratovima u kojima je uništena jugoslovenska država, jedan od ključnih razloga nemogućnosti ponovnog uobličavanje jasne predstave srpske istorije, ali i sadašnjosti u kojoj živimo.

Završetak opravdava sve što mu je prethodilo i kreira konačnu sliku kompleksnog spleta uzroka i posledica. Način kako se kraj pamti i predstavlja, osnov je novog početka. Navedena konstatacija nužno navodi na pitanje: Kako su zapamćeni poslednji ratovi koji su vođeni na ovim prostorima i kakvo su svetlo oni bacili na istoriju 20. veka?

Odgovor je u najkraćem sledeći: za građane Srbije čini se da ratovi nisu ni vođeni ili, što je još paradoksalnije, da još uvek nisu završeni. Zvanična parola Miloševićevog režima da Srbija nikada nije bila u ratu, poput Gebelsovih često ponavljanih laži, postala je istinita za građane Srbije, odnosno paravan za skrivanje neželjenih saznanja i nespremnosti za suočavanje sa sopstvenom odgovornošću. Štaviše, odbijanje da se sazna istina o onome što se dešavalo pre (sada već) 20 godina u Hrvatskoj i Bosni, kao i tokom niza decenija na Kosovu, posledica je odbijanja političkih elita da se aktivno bave prošlošću. Omogućavanjem rada Specijalnog suda za ratne zločine i izručivanjem većine optuženih Haškom tribunalu, čini se da je ojačan stav po kome su obaveze prema prošlosti zadovoljene i izmirene. Stoga ne čudi što je i danas u svesti većine građana svako učešće Srbije u ratovima bilo opravdano. I posle traumatičnog iskustva sa kraja prošlog veka, 70% građana tvrdi da je Srbija uvek vodila samo odbrambene ratove. Istovremeno, polovina populacije je i dalje ubeđena da je u svim ratovima Srbija bila na pobedničkoj strani. Primetno je da građani uzrasta 18 do 29 godina ima jasniju predstavu o netačnosti tih tvrdnji, dok je starijima od 60 godina veoma teško da izađu iz pobedničkog narativa i poveruju u činjenice da je Srbija gubila ratove i da je vodila i one koji nisu bili oslobodilački i odbrambeni.

Složeni proces utvrđivanja odgovornosti za zločine koji su se dogodili čini se da je još uvek veoma daleko. Gotovo trećina Srbije dolazak Slobodana Miloševića na vlast i danas smatra pozitivnim činom i odgovornost za raspad Jugoslavije pripisuje međunarodnoj zajednici. Trećina ističe odgovornost pojedinih političara, četvrtina ukazuje na pojedina republička rukovodstva, dok na odgovornosti pojedinih naroda insistira 8% građana Srbije. Jasno je da je velika većina

odgovornost za ratove pripisala svima koje je percipirala kao „druge“: međunarodnoj zajednici, političarima, odnosno „političkoj klasi“ (uključujući i Slobodana Miloševića) distanciranoj od svojih građana i drugim narodima. Na taj način demonstriran je nedostatak volje za introspektivnom analizom sopstvene odgovornosti. Gotovo je potpuno izostao pokušaj preispitivanja uloge građana Srbije u svemu što se dešavalo tokom devedesetih godina. Na listi najodgovornijih naroda, na prvom mestu su se našli Hrvati. Slovenci su pozicionirani na drugo mesto, ali je posebno intrigantno da su ih najviše osudili građani stari između 45 i 60 godina.¹⁶ Moguće je pretpostaviti da se radi o onim građanima i građankama koji su aktivno ili pasivno učestvovali u republičkom udaljavanju od sredine osamdesetih godina.

Imenujući političare koji su odgovorni za raspad Jugoslavije, polovina građana je, kada je ostavljena mogućnost navođenja više imena, istakla Slobodana Miloševića. Kada su zamoljeni da navedu samo jedno ime, broj onih koji su odgovorili da ne znaju, sa 17% porastao je na 27%, dok se za Miloševića umesto 50% odlučio 31% ispitanih, što zapravo čini 10% populacije. Potreba da se distribuiraju krivica jasno karakteriše sve odgovore i uverenje da je nemoguće okriviti samo jednu stranu, čime se umanjuje sopstvena odgovornost.¹⁷ Navedeni stav je zapravo konstituisan u javnom polju kroz delatnost političke elite Srbije, koja je od 2000. godine insistirala na podeli odgovornosti za izbijanje ratova i ratnih zločina.

Jasno je da je odnos prema Slobodanu Miloševiću danas izuzetno složen i dinamičan. Njegova smrt u zatvoru u Holandiji marta 2006. godine i način na koji je njegovo telo bilo izloženo u Muzeju istorije Jugoslavije, neposredno pred sahranu u Požarevcu, još jednom su utvrdili postajenje brojnih različitih viđenja i tumačenja kako jugoslovenstva, tako i socijalizma. Miloševićeva ikona nije uspela da izbriše političke razlike i da objedini (na izgled) nespeljive političke koncepte, ali je delovima političkih i intelektualnih elita pružila mogućnost daljeg snaženja osećaja ugroženosti i straha od drugih. U zavistnosti od političkog trenutka i potreba, javno mnjenje se većinski distancira od Miloševića kao „negativnog drugog“ u suprotnosti s kim se izgrađuje kolektivni identitet, odnosno poistovećuje sa njim kao herojem, ili mučenikom. Činjenica da posle 2000. godine nije napravljen jasan otklon i osuda njegove političke delatnosti ostavila je prostor brojnim relativizacijama i negiranjima

16 Čak 63% ljudi te starosne dobi koji su odgovornost pripisali pojedinim narodima je izdvojilo Slovence.

17 Sa zanemarljivo malim procentom, ali na listi su se našli i Aleksandar Vučić, Zoran Đinđić i Boris Tadić, koje su naveli simpatizeri krajnje desne političke orijentacije, jasno transponujući savremenu političku situaciju u prošlost.

odgovornosti Slobodana Miloševića, njegovih najbližih saradnika, ali i njegovih dugogodišnjih birača i simpatizera za ratove koji su odvijali tokom poslednje decenije 20. veka.

Ogromno je neznanje koje su građani Srbije ispoljili na pitanjima koja se tiču počinjenih zločina tokom ratova devedesetih. Da ne zna šta se dogodilo u Srebrenici je odgovorilo 29% ispitanih. Ko je bombardovao Dubrovnik ne zna 40%, a šta se desilo na Ovčari kod Vukovara 48%. Čak 59% ne zna šta se dogodilo u Medačkom džepu, a za zločin koji se dogodio na teritoriji BiH i završio ubistvom 16 srpskih građana bošnjačke nacionalnosti iz Sjeverina oktobra 1992, ne zna čak 73% građana Srbije. Samo 13% zna da je Sarajevo bilo pod opsadom snaga Republike Srpske više od tri godine. I pored činjenice da je prošlo petnaest godina od Dejtonskog sporazuma i završetka rata u Bosni i Hercegovini, da je prošlo deset godina od svrgavanja Miloševića sa vlasti u Srbiji, nižu se začuđujući odgovori na pitanja: šta se dogodilo na mestima na kojima su vršeni masakri. Pojedinci ne samo što tvrde da ne znaju šta se dogodilo, već iznose nejasne i nepostojeće činjenice o tragičnim događajima. 11% još uvek smatra da su na Ovčari ubijeni Srbi, dok trećina daje neodređene odgovore koji sadrže konstataciju o ubistvu, ali ne identifikuju žrtve. Samo 10% građana priznaje da zna da su Hrvati bili žrtve na Ovčari. Trećina neodređeno odgovara i na pitanje šta se dogodilo u Srebrenici, dok samo 34% jasno navodi da su Muslimani bili žrtve. Pri tome 3% iznosi tvrdnju da je u Srebrenici počinjen genocid, a samo 1% eksplicitno navodi da se radilo o genocidu nad Muslimanima.

Izbegavajući da daju precizne odgovore, neki ispitanici su kroz retoričke zamke ponudili delimične istine. Dešavanja u Srebrenici su opisali kao: zauzeće, ratni sukob, progon, paljenje kuća. Na taj način su izbegli da iznesu lažnu tvrdnju, ali su istovremeno odbili da izreknu istinu. Welzer u pomenutoj studiji pokazuje da je u savremenim nemačkim interpretacijama uloge sopstvene porodice u nacizmu i Drugom svetskom ratu posebno uočljiv „prazan govor“ koji navodjenjem nepreciznih tvrdnji zapravo potpuno zamagljuje stvarne događaje. Stvara se utisak nedovoljno proverene istine koja se prenosi bez jasne potvrde i odgovora na pitanja ko, šta, kada, gde, zašto? „Učesnici ostaju bezoblični, dok su istorijski događaji opisani u formi nabiranja, tako da ono o čemu se pričalo ostaje nejasno, a događaji postaju bezazleni.“¹⁸ Drugome je ostavljeno da dopuni tvrdnje, ali se ukazuje na način koji vodi željenoj kontekstualizaciji i doslednom opravdanju zločina. Najjasniji primer u tom smislu, predstavlja Enciklopedija srpskog naroda u kojoj je termin Srebrenica identifikovan sa bogatim rudnikom boksita i mestom na kome je „tokom ratnih događaja 1992–1995. godine

18 Welzer, *Ibid.*, s. 32.

došlo do velikog pomeranja stanovništva¹⁹. Izostalo je navođenje da je Srebrenica sinonim za poslednji genocid u 20. veku koji se dogodio na teritoriji Evrope, u kome je ubijeno 8000 ljudi.

Preko 70% tvrdi da ništa ne zna o tragičnoj sudbini građana Srbije iz Sjeverina koji su oteti iz autobusa i ubijeni u Višegradu u Bosni i Hercegovini oktobra 1992. Okretanje glave od zločina u vreme trajanja rata istom zločincu Milanu Lukiću dalo je povoda da samo nekoliko meseci kasnije u mestu Štrpci (na teritorije BiH) ponovo kidnapuje 19 građana Srbije, ovoga puta iz voza Beograd – Bar i da ih posle zverskih mučenja surovo ubije. Deluje paradoksalno da istovremeno, više od polovine građana Srbije ne zna ni da su u Medačkom džepu policijsko-vojne snage Republike Hrvatske izvršile zločin nad srpskim stanovništvom septembra 1993. Jasno je koliko je u javnom mnjenju uspostavljena snažna distanca o svemu što se dešavalo tokom ratova na prostorima Jugoslavije i koliko u njemu nema mesta za imena nekih novih heroja, mučenika, zločinaca i izdajnika. U Srbiji je danas očigledna potreba da se preko neprijatnih pitanja brzo pređe i da se ona tako još brže zaborave. Topografija terora u kolektivnoj svesti je gotovo nevidljiva. Sve što je moglo postati mesto sećanja, jer je u jednom istorijskom trenutku bilo mesto zločina, potiskuje se na marginu, ili preimenuje u kolektivnoj svesti. Istovremeno, deo građana pokušava da objasni genocid i opravdava ga navodeći da se radilo o osveti za pobijene Srbe, odnosno „o nameštenom zločinu“.

Dobijeni odgovori svedoče da se građani Srbije još uvek nisu odredili prema zločinima niti problematizovali sopstvenu odgovornost. Koliko je široko prihvatanje činjenica još uvek daleko, postaje najjasnije na primeru opsade Sarajeva. Samo 13% zna da je opsada trajala više od tri godine. Čak 20% građana još uvek tvrdi da Sarajevo nije nikada bilo pod opsadom. Trećina izjavljuje da ne zna, a 19% nagađa. U tim odgovorima jasno se ogleda odbijanje da se sazna istina, iza koga se krije neprihvatanje odgovornosti da se imenuju uloge učesnika događaja. Na taj način se, izbegava da se utvrdi ko su bili slučajni prolaznici, ko zadovoljni posmatrači zločina, ko saučesnici, ko aktivni učesnici, a ko protivnici. Dati odgovor znači izraziti svoj aktivan politički i moralni stav.

Način na koji će ratovi devedesetih i zločini vezani za njih biti zapamćeni može još jače da okameni društvo i uslovi njegovo sve snažnije zatvaranje. Istovremeno, on može da omogući postepenu dekonstrukciju tradicionalnih obrazaca istorijske svesti – da prevaziđe veličanje nacionalnog mučeničkog narativa i osigura vladavinu prava otvaranjem procesa suočavanja sa prošlašću.

19 O tome videti: S. Ilić, „Između crkve i Srebrenice, Enciklopedija srpskog naroda, ili Mali Laljuš“, u: *Beton*, književni podlistak lista *Danas*, 23. decembar 2008. Dostupno na <http://www.elektrobeton.net/mixer2008.html>.

Jugoslavija

Sa povlačenjem antikomunističkog talasa koji je preplavio konstitutivna mesta sećanja socijalističke Jugoslavije, obrisi potopljenih toposa koji su karakterisali jugoslovenski identitet su se pojavili na mentalnoj mapi mnogo više nego što bi tranziciona elita očekivala i želela. Današnji nacionalizam kao dominantni društveno-kulturni koncept koji je snažno odredio društvo u Srbiji nije, naime, uspeo da prebrodi brojne ideološke suprotnosti, već ih je, naprotiv, samo dodatno produbio i pokrenuo dalja lutanja u traganju za kredibilnim sistemima vrednosti prihvaćenih od strane većine građana. Podeljenost unutar elite i nemoćnost postizanja konsenzusa oko ključnih političkih dilema usporili su proces „uprstoravanja“ nove ideologije zajedništva.

Predstava srpskog naroda kao žrtve jugoslovenske zajednice ispunila je javni prostor tokom poslednjih decenija 20. veka i postala platforma na kojoj se opravdavala potreba „prekomponovanja“ Jugoslavije. Politička retorika je afirmisala predstavu „mučeničke nacije“, negirajući pluralno društvo i podstičući sumnju u nadnacionalne društvene koncepte. Na taj način je stvorena atmosfera u kojoj je rat doživljen kao logičano rešenje složenih društvenih problema. Današnja nova politika sećanja u mnogo čemu i dalje počiva na anahronim principima zajedništva.²⁰ Strah od „drugog“ i izmišljeni osećaj ugroženosti koji su „zatvorili“ društvo u Srbiji i danas snažno prisutni u javnom diskursu nisu, međutim, uspeali da u potpunosti obesmisle sećanja na vreme zajedničkog života u Jugoslaviji. Privatna sećanja građana Srbije su ostala bitno drugačija od zvanične interpretacije istorije koju su uvele savremene elite.

Shvatanja nedavne prošlosti koja danas ispoljavaju najširi slojevi društva svedoče da ne postoji dovoljno jako negativno određenje prema Jugoslaviji i socijalizmu. Upravo je u tim slojevima ideološka komponenta najmanje prisutna, a njihovo priznanje da su, pored škole, o istoriji najviše naučili u porodici, jasno svedoči da se radi o kulturnim obrascima koji se generacijski prenose i ne sadrže samo aktuelne političke stavove.

Bez obzira na socijalni status ili političko opredeljenje velika većina građana Srbije (82%) danas smatra da se u vreme socijalističke Jugoslavije bolje živelo i prepoznaje je kao uvaženu, politički stabilnu i uticajnu državu. Sadašnjica opterećena ekonomskom krizom, nerešenim ratnim nasleđem i složenim međunarodnim položajem Srbije, jasno se reflektuje u ovom odgovoru. Ona je konfuzna i iz njene perspektive prošlost se čini neobično jasna i stabilna. Današnji osećaj nesigurnosti dodatno podstiče uverenje o visokom kvalitetu života u Jugoslaviji.

20 T. Kuljić, *Kultura sećanja, Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006.

Proslava 1. maja 1947. u Beogradu

Fotografija iz arhiva Muzeja istorije Jugoslavije, Beograd.

Stoga privlači pažnju stav polovine građana Srbije da je stvaranje Jugoslavije ipak bilo istorijska greška (49%), kao i većinsko mišljenje da je komunizam u Jugoslaviji uspostavljen kao posledica spoljnih uticaja i intervencija. Indikativno je da su najveću zadržku po pitanju kvaliteta života u vremenu Jugoslavije ispoljili najobrazovaniji građani Srbije. Za njih i nastanak Jugoslavije u najvećem procentu predstavlja najnegativniji događaj u istoriji Srbije.

Otklon prema Jugoslaviji izražen je u delu stanovništva kroz tumačenja sudbine paradigmatičnih ličnosti i socijalnih grupa. Naime, čak trećina građana Srbije smatra da su na Goli otok ljudi slati samo zato što su bili Srbi, dok gotovo petina krah političke karijere Aleksandra Rankovića tumači isključivo kao posledicu činjenice da je „bio Srbin i štitio srpske interese“.²¹

Positivnu ocenu Jugoslavije dali su oni koji su se identifikovali sa generacijama njenih aktivnih graditelja. U tom kontekstu su vrednovali i istorijske

21 Na pitanje: „Zašto su po Vašem mišljenju ljudi slati na Goli otok?“, 41% građana je odgovorio da je to bilo zato što su bili staljinisti, 31% zato što su bili Srbi, 9% zato što su bili demokrate, 8% zato što su bili kriminalci, dok je 6% odgovorilo da ne zna. Na pitanje koje se tiče smene Aleksandra Rankovića 39% je odgovorilo da je ona usledila zato što je Ranković došao u sukob sa Titom, 18% je tvrdilo da je smena bila posledica sukoba oko koncepcije uređenja Jugoslavije. Da ne zna ko je bio Ranković je izjavilo 19%, dok je 7% izjavilo da ne zna zašto je smenjen, iako zna ko je on bio.

ličnosti, u prvom redu Josipa Broza Tita, koji se najčešće i najsnažnije poistovetuje sa predstavom Jugoslavije. Većina građana Srbije Tita pamti kao velikog državnika (64%), pri čemu su najobrazovaniji tu sliku najmanje podržali.²² Štaviše, 10% populacije ga je označilo kao najznačajniju ličnost u istoriji sveta, a čak 19%, odnosno najveći broj građana, upravo je Tita označio kao najznačajniju ličnost u istoriji Srbije. Indikativno je da su i u navedenom primeru najmanje obrazovani građani najviše izrazili pozitivno mišljenje (70%), dok su oni sa višim i visokim obrazovanjem najmanje podržali takav stav, odnosno potprosečno ocenili važnost njegove istorijske uloge (51% građana iz grupe visoko obrazovanih).

Velika većina građana (gotovo 70%) žali što se Jugoslavija raspala. Bez obzira na pol, obrazovanje, starosnu dob, partijsko opredeljenje ili region u kome žive, sve kategorije stanovništva većinski ispoljavaju žal za Jugoslavijom, uključujući i one generacije koje u njoj nikada nisu živjele. Kao razlozi su u najvećem procentu navedeni stavovi da je Jugoslavija osiguravala bolji i lakši život, mir, mogućnost putovanja (40%), da je bila velika, jaka stabilna, poštovana zemlja (17%), da je označavala slogu, razumevanje, jednakost (10%). Emotivnu vezanost i nostalgiju navodi samo 4,5%. Nasuprot pozitivnim tvrdnjama, petina građana Srbije Jugoslaviju vidi kao veštačku tvorevinu i grešku, ističući da je samostalnost bolje političko rešenje. Nerazumevanje, nesloga, mržnja i lažno bratstvo su razlozi koje je istaklo 4% građana. Gotovo je isti broj onih koji su izneli uverenje da je Srbija iskorišćavana i nazadovala u okviru Jugoslavije, dok je samo 1,3% žrtve ratova devedesetih i izbeglice navelo kao razlog zbog koga žali što se Jugoslavija raspala.

Ponuđeni odgovori pokreću složeno pitanje različitih, često suprotstavljenih, tumačenja jugoslovenskih država, ideologija jugoslovenstva i političkih praksi (od unitarizma i integralizma, do rešenja federalizma i predloga konfederalizacije). Ostaje otvoreno pitanje koliko je žalost za boljim životom lišena ideoloških okvira i uslovljena realno lošijim položajem pojedinca u sadašnjosti, koliko je svest o prokockanom kapitalu koji je zajedništvo u okviru jugoslovenske države pružalo, a koliko lament nad snažnom državom u kojoj je ostvaren san o srpskom ujedinjenju?

Činjenica da je samo 1% građana izjavio da je u okviru Jugoslavije Srbija izgubila sve što je uložila i da su danas Srbi ponovo razdvojeni pokazuje koliko je mala recepcija tumačenja nacionalnih ideologa koji su protekli vek ocenili kao „izgubljen“ za srpski narod.

Savremeni trenutak nedvosmisleno određuje ugao posmatranja prošlosti. Politička i ekonomska kriza sa kojom se društvo u Srbiji suočava već decenijama,

22 Tačan datum Titove smrti, 4. maj 1980. godine, navelo je 47% građana.

*Državnici, učesnici Prve konferencije nesvrstanih zemalja u Beogradu,
1. septembar 1961.*

Fotografije iz arhiva Muzeja istorije Jugoslavije, Beograd.

period koji je prethodio raspadu Jugoslavije smešta u vreme stabilnosti i mira. Njegove problematične epizode postaju sve nevažnije i njihovo kritičko preispitivanje se svodi na politički dijalog koji rasvetljava proces uobličavanja novih sistema vrednosti. Pozicije za i protiv Jugoslavije su tako još uvek u sferi političkog. Od potpune negacije svega što je izgrađeno posle Drugog svetskog rata, a na njegovim tekovinama, javni prostor su danas ispunila nova čitanja zajedničke prošlosti, koja u isto vreme mnogo jasnije osvetljavaju odnos savremenog društva prema ponuđenim istorijskim interpretacijama.

Delovi intelektualnih i političkih elita čitavu istorija 20. veka predstavili su kao tragičnu epizodu srpske istorije, koja je odredila mučeničku ulogu na-

cije. Tumačenja građana u velikoj meri se razlikuju od takvih stavova. Stepen identifikovanja sa socijalističkom Jugoslavijom je mnogo veći nego što bi se posle decenija ratova i kriza očekivalo. Iako većina građana Srbiju u prošlosti vidi kao siromašnu seljačku državu, slika Jugoslavije je sačuvana u drugačijem svetlu. Ona se ocenjuje kao ugledna u svetu, stabilna, emancipatorska. Većina građana zna da je u njoj žena po prvi put dobila pravo glasa (57%), da je ostvaren republikanski ideal (71%), i da je razlaz sa Staljinom imao pozitivne posledice (66%). Savremene političke prakse u Srbiji izbegavaju da u procesu razvijanja privrženosti idealima zajedništva koje proklamuje Evropska unija, podrže sećanje na jugoslovenstvo kao široki koncept koji je uvažavao nacionalne posebnosti. U kolektivnom sećanju ono je, međutim, veoma živo i način na koji će ga kontekstualizovati današnje političke elite ključno će odrediti proces prihvatanja ideja pluralnosti na kojima počiva evropski identitet.

U drami „Majstor“ Ronald Harvud opisao je situaciju u kojoj je saznanje o zločinu bliske osobe tokom Drugog svetskog rata, postalo osnov za razbuktanje prikrivenog antisemitizma i negiranja Holokausta. Jedan od Harvudovih likova, u nemogućnosti da prihvati istinu jasno izražava politički stav proizašao iz potisnutog antisemitizma: „Otkud znamo da se to zaista dogodilo? Bez obzira na vašu sestru, Romka, otkud znamo da su svi ti milioni ljudi uopšte pobijeni? Hoću odgovor. Ja sam jedan od vaših saučesnika posle dela. Poreći ćemo to. To je naša odbrana. Poreći ćemo. To se nikada nije dogodilo. Ništa od toga. Ikada“.²³ Suočena sa činjenicama, junakinja drame ih najpre potiskuje, a zatim potpuno negira ne samo odgovornost sebi bliske osobe, već i globalno priznate istine o Drugom svetskom ratu i Holokaustu.

Ronald Harvud je rečenicom „Otkud znamo da se to zaista dogodilo?“ pokazao mehanizam poricanja koji počinje navodno racionalnim pitanjima u potrazi za istinom. Upravo su akademska preispitivanja pojma „istina“ vođena poslednjih decenija zloupotrebljena kako bi se relativizovala slika prošlosti i odbacila mogućnosti saznanja istine. Postala su osnov iskrivljenih tumačenja i obezmišljanja pojma „istina“.²⁴ Pokušaji da se nacistička prošlost sagleda iz drugih uglova – van oficijelnog pobeđničkog narativa – u krajnjoj instanci su dali osnov opravdanju, a zatim i negiranju zločina i genocida. Tako je otvoren prostor u kome su duboki koreni nacizma i fašizma oživel i obnovili stare stereotipe u čitavoj Evropi i svetu. Iako zabranjeni u javnom diskursu, oni su u privatnom polju opstali svih ovih decenija.

Harvudov „Majstor“ najjasnije pokazuje koliko politizacija istorije i njena instrumentalizacija nisu zasnovani na benignom neznanju, već na odbijanju znanja i na iskrivljenim znanjima. Izbegavanje da se sazna istina o neprijatnim epizodama ne samo prošlosti, već i sadašnjosti, voljna je odluka svakog pojedinca. Neznanje opravdava pa stoga omogućava udobnu poziciju savremenici-ma zlodela i patnji. Iza tvrdnje „ne znam“ stoji odluka da se istina izbegne, jer znati za zločine, a ne reagovati, znači prihvatiti ulogu posmatrača koji takođe nosi deo odgovornosti. Činjenica da je građanin bio posmatrač zločina, čak i kada je okrenuo glavu, pokreće različite mehanizme samoodbrane, kojima se najpre opravdava sopstvena pasivnost, a zatim i prikriva zločin. Posmatrač nije nužno saučesnik u zlodelu, ali je odgovoran za njegovo zataškavanje i buduće negiranje. Upravo zato danas toliko intrigira saznanje o tome koliko građani Srbije (ne) poznaju svoju prošlost. Odbijanje da se istina sazna, negiranje da

23 R. Harvud, *Drame*, Beograd 1997.

24 R. Evans, *U odbranu istorije*, Beograd 2007.

se ona zna, a zatim njeno selektivno priznanje predstavljaju osnov na kome se potiskuje neželjena slika prošlosti. Neznanje i „lažna glupost“ predstavljaju osnov poricanja i uspostavljanja novog principa željenog kontekstualizovanja činjenica.²⁵

Snose li građani Srbije odgovornost za svoje neznanje?

Većina njih priznaje da ih istorija ne interesuje i da o njoj malo znaju.²⁶ O događajima koji su obeležili 20. vek nepobitno znaju samo ono što nije bilo predmet političkih manipulacija. Što je tema neprijatnija i politički delikatnija, građani o njoj manje znaju i ostaju neutralni u iznošenju činjenica, a posebno ličnih stavova. Visoki procenat nezainteresovanih za istoriju svakako je posledica protekle tri decenije tokom kojih su u javnom polju relativizovana gotovo sva znanja, ali i savremenog tranzicionog perioda koji karakteriše krah svih simbola i tradicija na kojima su počivala prethodna društva i njihovi sistemi vrednosti. Nemoguće je zanemariti činjenicu da savremena društva imaju jak otklon od prošlosti, kao ni to da je nekada lična frustracija u pozadini negativnog odgovora. Odbojnost prema opštoj poplavi istorijskih (re)interpretacija uslovlila je stav da istorija opterećuje i često narušava odnose u sadašnjosti i demonstrativno istakla okrenutost budućnosti. Istorija je postala sinonim za sukobe, percipirana samo kao izvor činjenica koje se kontekstualizuju u zavisnosti od političkih potreba. Građani danas jasno ističu da su njihova znanja manja od njihovog interesa za istoriju, čime posredno optužuju one koji prošlost izučavaju i one koji je (zlo)upotrebljavaju za način na koji znanja prezentuju i koriste.

Znanja o prošlosti se stalno iznova menjaju. Neke činjenice se zaboravljaju, druge – novootkrivene – naknadno pamte. Predstave prošlosti redefinišu politička uverenja i menjaju stavove, često bez obzira na proklamovane ideološke okvire. Nemoguće je tvrditi da su danas u koliziji zvanične interpretacije istorije i individualna tumačenja najbliže prošlosti, zato što ne postoji zvanično tumačenje. Razlog je svakako nepostojanje konsenzusa političkih i intelektualnih elita, široka paleta, često potpuno oprečnih istorijskih interpretacija u javnom prostoru i potpuna politizacija istorije kao ključnog elementa u kreiranju kolektivnih identiteta. Poput tabli sa imenima ulica u Beogradu, koje nekada sadrže i šest naziva, građanima je država ostavila mogućnost da izaberu „svoju šolju čaja“, jer se oficijelne istine menjaju sa smenom vlada. Međutim, formalni pluralizam

25 Pojam „lažna glupost“ je uveo Leon Vermser (Leon Wurmser), a citirao Stenli Koen, *Stanje poricanja, Znati za zlodela i patnje*, Beograd 2003, s. 48.

26 U opštoj populaciji, građani koji se deklariraju kao glasači centra najmanje su zainteresovani za istoriju i ističu da je ne poznaju. Najveće zanimanje za istoriju su iskazali sredovečni i obrazovani ljudi kao i simpatizeri stranaka koje su najjasnije okrenute suočavanju sa prošlošću.

istorijskih tumačenja samo je paravan za dominantno antijugoslovenstvo i anti-komunizam.

Nerešeno nasleđe ratova iz devedesetih godina predstavlja svakako glavni razlog nemogućnosti postizanja zvaničnog tumačenja prošlosti. Najpre zbog činjenice da su oni bili uslovljeni kontinuirano pogrešnim istorijskim tumačenjima, a zatim zbog još uvek velikih otpora da se jasno odrede uloge njihovih učesnika. Visoki stepen nepoznavanja onoga što se dešavalo rezultat je, s jedne strane, objektivne nemogućnosti saznanja istine koja je proizašla iz strogo kontrolisanih medija, ali i odbijanja građana da znaju za zločine. Britanski istoričar Ian Keršou istakao je da je „put u Aušvic napravljen na mržnji, ali da je popločan nezainteresovanošću“. Uloga posmatrača i nezainteresovanih prolaznika, onih koji vide, često ne odobravaju, ali ne reaguju ključna je za razumevanje atmosfere u kojoj je izvršenje zločina postalo moguće. U kakvim okolnostima posmatrač okreće glavu i rešava da čuti o događaju koji je video i koji je svojom aktivnošću možda mogao da promeni?

Građanima Srbije će biti podjednako nejasna istorijska predstava Drugog svetskog rata i period socijalističke Jugoslavije u kojoj su mnogi živeli, sve dok ih veze odanosti prema bliskim osobama (ili zavisnosti od njih) i naciji kojoj pripadaju, a pre svega strah od suočavanja sa istinom, navode na istorijsku rekonstrukciju koja uključuje opravdanje i razumevanje zločina.